

И.АРАБАЕВ атындагы КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ
К. КАРАСАЕВ атындагы БИШКЕК МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ

Д 10.24.699 ДИССЕРТАЦИЯЛЫК КЕҢЕШИ

Кол жазма укугунда
УДК: 811.111

Мырзалымбекова Айчүрөк Кадыралиевна

АНГЛИС ЖАНА КЫРГЫЗ ТИЛДЕРИНДЕГИ ЧАК КАТЕГОРИЯСЫ

10.02.20 – тектештирме-тарыхый, типологиялык жана салыштырма тил илими

Филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу
үчүн жазылган диссертациянын

Авторефераты

Бишкек 2024

Диссертациялык иш Кыргыз Улуттук илимдер академиясынын Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунда аткарылды.

Илимий жетекчи: **Абдраева Айгүл Төлөковна,**
филология илимдеринин доктору, доцент.

Расмий опоненттер:

Козуев Дурус Исакбаевич,
филология илимдеринин доктору, К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин англис тили кафедрасынын профессорунун м.а.
Зулпукаров Капар Зулпукарович,
филология илимдеринин доктору, Ош мамлекеттик университетинин орус тили жана салыштырма тил илими кафедрасынын профессору, Ош мамлекеттик университетинин лингвистикалык изилдөөлөр институтунун директору.

Жетектөөчү мекеме:

К. Тыныстанов атындагы Ысык-Көл мамлекеттик университети, Чет тилдер кафедрасы.
Дареги: 720000, Кыргыз Республикасы, Каракол шаары, Абдрахманов көчөсү, 103.

Диссертациялык иш 2024-жылдын 29-ноябрында саат 13.00дө И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети жана К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетине караштуу филология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын коргоо боюнча түзүлгөн Д 10. 24. 699 диссертациялык кеңештин жыйынында корголот. Дареги: Бишкек шаары, И. Раззаков көч., 51А.

Коргоонун онлайн трансляциясынын идентификациялык коду:
<https://vc.vak.kg/b/102-pct-peh-h5a>

Диссертация менен И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин (720026, Бишкек ш., И. Раззаков көч., 51А) жана К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин (720040, Бишкек ш., Ч. Айтматов просп., 27) китепканаларынан, ошондой эле диссертациялык кеңештин сайтынан (www.arabaev.kg) таанышууга болот.

Автореферат 2024-жылдын 28-октябрында таркатылды.

Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы, филология
илимдеринин кандидаты, доцент

Джаркинбаева Н.Б.

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Диссертациянын темасынын актуалдуулугу бир нече факторлор менен шартталат: 1) англис жана кыргыз тилдериндеги этиштин чак формаларынын татаал түзүлүшү жана көп түрдүүлүгү; 2) этиш чактарынын түзүлүшүнүн жана семантикасынын асимметриялуулугу; 3) англис жана кыргыз тилдериндеги чак категориясынын структурасында көптөгөн лакуналардын жана интерференттик кубулуштардын болушу; 4) англис жана кыргыз тилиндеги чак формаларынын жалпы жана айырмалуу касиеттерин аныктоо кыргыз мектеп окуучуларынын жана студенттеринин баяндоочтун ар кандай формаларын жакшы өздөштүрүү процессинде абдан маанилүүлүгү, бул изилдөөнүн темасынын, объектисинин, предметинин актуалдуулугун көрсөтөт.

Диссертациянын темасынын илимий программалар (долбоорлор) жана илимий изилдөө иштери менен байланышы. Диссертациялык иштин темасы Кыргыз Республикасынын УИАнын Чынгыз Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун илимий-изилдөө ишинин тематикалык планына киргизилген.

Изилдөөнүн максаты – англис жана кыргыз тилдеринин чак категориясындагы окшоштуктарды жана айырмачылыктарды салыштырып изилдөө.

Бул максатка жетүү үчүн төмөнкүдөй милдеттер коюлду: 1) этиш системаларын салыштыруу менен байланышкан контрастивдик лингвистиканын маселелерин илимий-теориялык аспектиде изилдөө; 2) функционалдык грамматикадагы этиштин категориясынын лингвистикалык табиятын чагылдырган маселелерди илимий-теориялык аспектиде изилдөө; 3) англис жана кыргыз тилдериндеги өткөн чактарды функционалдык-салыштырмалуу аспектиде иликтөө; 4) англис жана кыргыз тилдериндеги учур чактарды функционалдык-салыштырмалуу аспектиде талдоо; 5) англис жана кыргыз тилдериндеги келер чактарды функционалдык-салыштырмалуу аспектиде изилдөө.

Изилдөөнүн илимий жаңычылдыгы: 1) англис жана кыргыз тилдериндеги чак категориясына салыштырма типологиялык талдоо жүргүзүлдү; 2) эки тилдеги чак формаларында жана алардын семантикасындагы дал келбеген учурлар жана асимметриялар көрсөтүлдү; 3) салыштырылып жаткан этиш чактарынын жалпы касиеттеринин англис жана кыргыз тилдериндеги көрүнүштөрү аныкталды жана сүрөттөлдү; 4) кыргыз тилдүү аудиторияда англис тилиндеги этиштин чактарын рационалдуу өздөштүрүүдө колдонулган методикалык көрсөтмөлөр жана ыкмалар сунушталды.

Изилдөөдөн алынган натыйжалардын практикалык баалуулугу. Изилдөөнүн материалдары жана жоболору кыргыз аудиториясы үчүн англис

тилинин грамматикасы боюнча окуу китебин жазууда керектүү курал боло алат, жогорку окуу жайында англис жана кыргыз тилдеринин салыштырма типологиясы боюнча лекцияларды окууда колдонулат; ошондой эле изилдөөнүн тыянактары жогорку окуу жайларында чет тилдер факультеттеринин бакалавр жана магистратура программаларында курстук жана жыйынтыктоочу квалификациялык иштерди жазууда илимий-теориялык булак боло алат.

Диссертациянын коргоого сунушталган негизги жоболору.

1) Англис жана кыргыз тилдериндеги этиштин чак категориясы татаал түзүлүштө, ошондой эле алардын окшоштуктары жана айырмачылыктары бар, ошондуктан бирдиктүү функционалдык өңүттөн атайын салыштырма-типологиялык изилдөөнү талап кылат. 2) Салыштырылган тилдерде этиштин чак категориясындагы белгилөө жана белгиленүү катышы системалуу эмес, алардын асимметриясын жана функционалдык айырмачылыктарын англис тилинде этиштин 16 чак формасынын жана кыргыз тилинин 9 чак формасынын мисалында көрсөтүүгө болот. 3) Убакыт объективдүү универсалдуу кубулуш. Ар кандай тилдердеги этиш чактарынын формалары жалпы маани жана касиеттерге ээ. Англис жана кыргыз тилдеринин мисалдарын колдонуу менен чактардын формалык айырмачылыктары анын мазмунуна, табиятына жана өзгөчөлүгүнө олуттуу таасир этпей турганын көрсөтүүгө болот. Ошентип, эки тилде чак формаларынын функционалдык эквиваленттүүлүгү оңой аныкталат. 4) Салыштырылып жаткан эки тилдеги этиштин чак формаларынын окшоштуктарынын дал келүүсүн жана айырмачылыктарынын дал келбестигин комплекстүү аныктоо лингвометодика үчүн маанилүү жана кыргыз аудиториясында англис тилинин этиштин чак категориясын окутуу процессин рационалдуу уюштурууга мүмкүндүк берет.

Изилдөөчүнүн жеке салымы. Диссертациялык иште изденүүчү тема боюнча тиешелүү илимий адабияттарды чогултуп, талдап, илимий-теориялык сереп жүргүздү, ошондой эле лингвистикалык изилдөөдө колдонулган фактылык тил материалдарын жалпылап, классификациялады жана практикалык жактан чечмеледи.

Изилдөөнүн натыйжаларынын апробациялоо. Диссертациянын негизги натыйжалары Чынгыз Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун тарабынан уюштурулган илимий конференцияларда апробацияланган. Диссертациянын мазмунун чагылдырган 7 макала жарык көргөн, анын ичинен 5 макала РИНЦ системасына кирген кыргызстандык журналдарда илимий басылмаларда чыгарылган.

Диссертациянын түзүлүшү жана көлөмү. Илимий иш иш киришүүдөн, үч баптан, корутундудан жана пайдаланылган адабияттардын тизмесинен турат. Диссертациянын көлөмү – 163 бет.

ИЗИЛДӨӨНҮН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүү бөлүмүндө теманын актуалдуулугу, изилдөөнүн максаты жана милдеттери аныкталат, изилдөөнүн объектиси, предмети, методдору такталат, коргоого коюлуучу жоболор, алынган натыйжалардын илимий жаңычылдыгы, практикалык маанилүүлүгү ачыкталат; изилдөөнүн натыйжаларынын апробациясы көрсөтүлөт.

“ИЗИЛДӨӨ ТЕМАСЫ БОЮНЧА АДАБИЯТТАРГА СЕРЕП” деп аталган 1 - бап 5 бөлүмдөн турат, анда тил илиминин теориясындагы чак категориясын изилдөөнүн негизги багыттары аныкталат, салыштырма грамматика, функционалдык грамматика, сүйлөмдүн вербоцентрдик теориясы, кыргыз тил илиминдеги салыштырма-грамматикалык иликтөөлөр боюнча теориялык өбөлгөлөр талданат.

1.1. “Салыштырма тил илиминин проблемаларын талкуулоо” деген 1-бөлүмдө **салыштырма тил илиминде** генетикалык жактан тектеш эмес жана грамматикалык жактан ар түрдүү структурадагы тилдерди салыштыруунун принциптери каралат.

1.2. “Функционалдык грамматиканын маселелерин талдоо” деген 2-бөлүмдө функционалдык грамматиканын теориялык маселелери талданат. Функционалдык грамматика тилдин бардык деңгээлдерин жана анын морфологиялык, сөз жасоочу, лексикалык жана синтаксистик бирдиктерин белгилүү бир семантикалык категориянын негизинде аларды айрым топторго (талааларга) бөлөт.

1.3. “Этиштин вербоцентрдик теориясынын маселелерин изилдөө” деген үчүнчү бөлүмдө этиштин вербоцентрдик теориясы иликтенет, ага ылайык сүйлөмдүн синтаксистик түзүлүшүндө баяндоочтун кызматын аткарган этиштин орду өтө маанилүү экендиги айтылат. Вербоцентрдик теорияга каршы жоболор сүйлөмдүн синтаксистик түзүлүшүнүн негизин зат атооч же кандайдыр бир атоочтук аркылуу чагылдырылган сүйлөмдүн ээси деп эсептешет. Биз сүйлөмдүн синтаксистик түзүлүшүнүн өзөгүн вербоцентрдик теория түзөт деген тыянакка кошулабыз, анткени бул теориянын тастыкталган далилдери бар деген ойдобуз.

1.4. “Тилдин жалпы теориясындагы салыштырма-грамматикалык изилдөөлөргө сереп салуу” деген 4 - бөлүмдө индоевропа жана түрк тилдеринде грамматикалык системаларды, этиштин чактарын салыштыруу боюнча изилдөөлөр каралат.

1.5. “Кыргыз тил илиминдеги салыштырма - грамматикалык изилдөөлөргө сереп салуу” деген бөлүмдө кыргыз окумуштууларынын эмгектерине сереп салынат. Этиштин чак формаларынын кыргыз жана орус тилдеринде же кыргыз жана англис тилдеринде салыштыруунун маселелери каралат.

“АНГЛИС ЖАНА КЫРГЫЗ ТИЛДЕРИНДЕГИ ЭТИШТИН ЧАКТАРЫН ФУНКЦИОНАЛДЫК ГРАММАТИКАНЫН КӨЗ КАРАШЫНАН ИЗИЛДӨӨНҮН МАТЕРИАЛДАРЫ, МЕТОДОЛОГИЯСЫ ЖАНА МЕТОДДОРУ” деген экинчи бапта изилдөөнүн материалдары, предмети, объекти, методологиясы жана методдору сүрөттөлөт.

2.1. “Изилдөөнүн материалдары, объекти жана предмети” аттуу бөлүмдө изилдөөнүн предмети, объекти, материалдары, методологиясы жана бул иште колдонулган методдор сыпатталат.

Изилдөө материалдары англис жана кыргыз көркөм адабиятынан, публицистикалык чыгармалардан жана илимий-популярдуу булактардан тандалып алынган.

Изилдөөнүн объектиси болуп салыштырмалуу изилдөөбүздө англис жана кыргыз тилдериндеги этиштин чак формалары эсептелет.

Изилдөөнүн предмети болуп каралып жаткан этиштин чак формаларындагы англис жана кыргыз тилдеринин баяндагыч ыңгайдагы жөнөкөй сүйлөмдөрү саналат. Логикалык аспектиде чак категориясы үч планда ишке ашат: өткөн чак планынан, учур чак планы аркылуу, келер чак планына. Негизи өткөн, учур жана келер чак пландары тилдин лексика-грамматикалык системасында симметриялуу түрдө чагылдырылышы керек. Бирок табигый тилдерде чактар симметриялуу болбойт. Тескерисинче вербалдык-грамматикалык системада асимметрия көп байкалат, анткени жеке образдардын, мотивдердин ж.б. окшош элементтердин ортосунда “параллелизм (симметрия) жок [Ахманова, 311-б.]. Англис тилиндеги этиштин чак грамматикалык формалары менен реалдуу үч логикалык убакыт планынын: өткөн, учур жана келер чак ортосундагы байланыштын асимметриясы этиштин он алты чак формаларынан көрүнүп турат.

2.2. Изилдөөнүн методологиялык негизи. Бул илимий эмгектин методологиялык жана теориялык негизин лингвистикадагы төмөндөгү белгилүү тилчилердин фундаменталдуу эмгектери түзөт: салыштырма тил илими боюнча [Гак, 1976; Ярцева, 1981; Аракин, 1989; Буранов, 1983; Исаев, 2009; Хорн, 1966; Инейхен, 1979; жана башкалар]; функционалдык грамматика боюнча [Гулыга, Шендельс, 1969; Филичева, 1977; Бондарко, 1990; функционалдык грамматиканын теориясы боюнча Лазариди, 2011; Сыдыков, 1996; Дербишева, 2001; Уева, 1999; Кадыркулова, 2002; Сарымсакова, 2007; Джаркинбаева, 2008 жана башкалар]; англис тилинин теориялык грамматикасы [Иванова, Бурлакова, Почепцов, 1981; Блок, 1986; Hockett, 1958; Issayev, 2009 жана башкалар]; кыргыз тилинин грамматикасы [Кыргыз адабий тилинин грамматикасы, 1980; Давлетов, Мукамбаев, Турусбеков, 1982; Кыргыз адабий тилинин грамматикасы, 1987; Абдувалиев, 2008]; Кыргыз тил илиминдеги салыштырма-грамматикалык изилдөөлөр боюнча [Турсуналиев,

1967; Скирдов, 1970; Чонбашев, 1980; Жолдошбек уулу, 1996; Жапаров, 2007; Нарматова, 2007; Шубина, 2007; Мамбетова, 2008; Курганова, 2011]; чак категориясы боюнча салыштырма изилдөөлөр боюнча [Байгонысова, 2010; Цюй, 2019; Сальникова, 2018; Потапова, 2009; Джалилова, 2017; Зиявудинова, 2011]; лингвистикалык антропоцентризм боюнча [Бенвенист, 2002; Акетина, 2013; Красовская, 2012; Зулпукаров, 2019; Мэн, Цао, 2020; Авдевич, 2020].

2.2.1. “Тилдин типологиясынын принциптери” деген бөлүмдө лингвистикалык типологиянын орду жана ролу аныкталат.

2.2.2. “Салыштырма тил илиминин негизги принциптери” деген бөлүмдө контрастивдик тил илиминин милдеттери аныкталат.

2.2.3 “Функционалдык грамматика тил илиминин тармагы” деген бөлүмдө этиштин чактарынын функционалдык семантикалык талаасы (ФСТ) аныкталат, ал эки компоненттен: борбордон жана перифериядан түзүлөрү белгиленет. Англис жана кыргыз тилдеринде этиштин чак формаларында абсолюттук жана салыштырмалуу убакыттын чагылышы аныкталат. Илимий иште этиштин чак формасынын мазмунунда жана структурасында абсолюттук жана салыштырмалуу убакыттын кубулуштарын аныктоонун механизмдери такталат: граммемалар этиштик чак кубулуштарын талдоо үчүн колдонулат, биз чоңураак топтогу грамматикалык бирдиктерди “архиграммема” деп атайбыз, ошондой эле кичине топтогу грамматикалык бирдиктерди “дифференциациялоочу граммема” деп атайбыз. Англис жана кыргыз тилиндеги этиштин чактарын салыштырып изилдөө төмөнкү этаптардан турат: 1) адегенде англис тилиндеги этиштин чак формаларын чагылдырган мисалдар келтирилет; 2) андан кийин англис тилиндеги архиграммемаларды жана дифференциациялоочу граммемаларды аныктайбыз; 3) кыргыз тилиндеги этиштин чак формасын чагылдырган мисалдарды келтиребиз; 4) кыргыз тилиндеги этиштин чактарынын мазмунундагы архиграммемаларды, дифференциациялоочу граммемаларды аныктайбыз; 5) англис жана кыргыз тилдериндеги этиш чактарынын категориялык - семантикалык структуралары салыштырылат; 6) англис жана кыргыз тилиндеги этиштин чак формаларын функционалдык-семантикалык талаанын борборуна жана перифериясына (четине) жайгаштырабыз.

2.2.4. “Лингвистикалык антропоцентризмдин аспектилери” деген бөлүмдө этиштин чактарынын антропоцентризм парадигмасынын өңүтүнөн изилдениши каралат. Тил адамзат коомунда калыптанат, ошондуктан этиш чагылдырган кыймыл-аракеттин көбү субъекттин милдетин аткаруучу адам тарабынан аткарылат. Этиштин-убакыт формаларынын аракетинин семантикалык белгилери аркылуу ишке ашкан абсолюттук убакыт мамилелеринин жана салыштырмалуу убакыт мамилелеринин функционалдык-семантикалык категориялары адам тарабынан аткарылат, бул антропоцентризмдин белгилери катары саналат.

2.2.5. “Салыштырма грамматика лингвометодикалык аспектиде”

Лингвометодиканын методологиянын көз карашынан англис жана кыргыз тилиндеги этиштин чак формалары логиканын мыйзамдарына ылайык үч планга бөлүнөт: өткөн чак, учур чак, келер чак. Дал ушундай логикалык классификация кыргыз тилиндеги этиштин чак формалары үчүн кабыл алынган, англис тилиндеги этиштин чактары кыймыл-аракетти белгисиз чактар, узартылган чак, кыймыл-аракет бүткөн чактар, кыймыл-аракеттин башталып бирок бүтө электигин чагылдырган чак деп бөлүнөт.

2.3. “Чак категориясын изилдөө методдору” деген бөлүмдө диссертацияда эмпирикалык, теориялык жана салыштырма методдор колдонула тургандыгы сыпатталат. Эмпирикалык методдордон адабиятты изилдөө, байкоо, мониторинг жүргүзүү, изилдөө жана жалпылоо, тилдик бирдиктерди тандап алуу методдору колдонулат. Теориялык методдордон: сөз түркүмдүк-морфологиялык талдоо, синтаксистик-дистрибутивдик анализ, логикалык-семантикалык анализ, сандык эсептөөлөр методдору пайдаланылат. Салыштырма методдордон этиштин чак формаларын өткөн, учур жана келер чак формаларын англис жана кыргыз тилдеринде салыштыруу талдоо колдонулат.

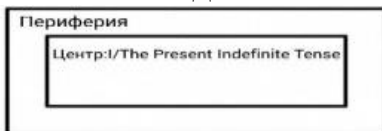
“АНГЛИС ЖАНА КЫРГЫЗ ТИЛДЕРИНДЕГИ ЧАК КАТЕГОРИЯСЫН ИЗИЛДӨӨНҮН НАТЫЙЖАЛАРЫ ЖАНА АЛАРДЫ ЖАЛПЫ ТИПОЛОГИЯНЫН ӨҮТҮНӨН ТАЛКУУЛОО” деген үчүнчү бапта изилдөөнүн натыйжалары талкууланат.

3.1. “Англис тилиндеги этиштин Indefinite (белгисиз) чактары жана аларга дал келген кыргыз тилиндеги чактар” деген бөлүмдө этиштин Indefinite Tense (белгисиз учур) чактары логикалык убакыт пландарынын бардык үч түрүндөгү өткөн, учур жана келер чактагы кыймыл-аракеттин белгисиз түрдө аткарылгандыгын чагылдырат.

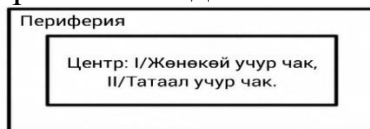
3.1.1. “Англис тилиндеги белгисиз учур чак жана ага функционалдык жактан дал келген кыргыз тилиндеги этиштин чактары”. Англис тилиндеги бул чакка (Present Indefinite Tense) мисал келтиребиз: 1) *Martin sees a ship in the distance* [London] - Мартин алыстан кемени көрөт; 2) *The postman brings the Newspaper in the morning* [Bradbury] - *Почтачы эртең менен гезитти алып келет.* Бул сүйлөмдөрдө Present Indefinite Tense чак формасы *sees, brings* деген лексемалар аркылуу туюнтулат жана бул лексемалардын мазмунунда категориялык - семантикалык өзгөчөлүктөр бар, аларды биз “архиграммалар” деп белгилейбиз, анткени алар бардык логикалык пландарда жана чак формаларында бар, бул учурда алар: “*кыймыл-аракетти*” “*субъектти*” чагылдырышат. Дифференциялоочу граммемалар төмөнкү мазмундук компонентти камтыйт: “*учурдагы кыймыл-аракет*”, “*кыймыл-аракет*” “*сүйлөө учуру менен байланыштуу кыймыл-аракет*” жана “*бир эле*

жолку кыймыл-аракет / кайталануучу кыймыл-аракет". Кыргыз тилинде The Present Indefinite Tense чагына жөнөкөй учур чак жана татаал учур чак деген эки гана этиштин формасы ылайык келет. Жөнөкөй учур чакка мисал келтиребиз: 1. Бул окуяны Абылкасым жакшы билет [Повесттер: Жаштар үчүн]. Татаал учур чак төмөндөгү сүйлөмдө аткарылат: 2. Мына Данияр араба менен жүрүп бара жатат [Айтматов]. Билет, жүрүп бара жатат этиштеринде "кыймыл-аракет" жана "субъект" архиграммалары бар. Жөнөкөй учур чакты билдирген "учурдагы кыймыл-аракет" дифференциялоочу граммемасы грамматикалык аффикстердин жардамы менен билдирилет. "Сүйлөө учуру менен байланышкан" дифференциялоочу граммемасы кыргыз тилиндеги жөнөкөй учур чактын "сүйлөө учуруна карата жасалган кыймыл-аракет" грамматикалык мааниси менен аныкталат [58, 274-б.]; [65, 201-202-б.]. Ошентип билет этишин дифференциялоочу акыркы граммема "кыска кыймыл-аракетти" билдирет. Этиштин жүрүп бара жатат 2-мисалында татаал учур чак берилет. Бул жерде биз үч дифференциялоочу граммеманы да аныктайбыз: "учурдагы кыймыл-аракет", "сүйлөө учуруна байланыштуу", "үзгүлтүксүз кыймыл-аракет". Ошентип англис тилиндеги Present Indefinite Tense жана кыргыз тилиндеги жөнөкөй учур чак жана татаал учур чактын үч вербалдык чак формасында тең бизде абсолюттук убакыт мамилелерин чагылдырат, абсолюттук убакыт англис жана кыргыз тилдеринде учур чакты туюндурат. Жогоруда талданган үч чак формасы тең абсолюттук убакытты чагылдыргандыктан, функционалдык-семантикалык талаанын борборунда гана жайгашат, анткени алар этиштин учур чактагы категориялык-семантикалык өзгөчөлүгүн ачык туюндурат.

Англис тилиндеги этиш чактарынын функционалдык-семантикалык талаасы:

Кыргыз тилиндеги этиш чактарынын функционалдык-семантикалык талаасы:

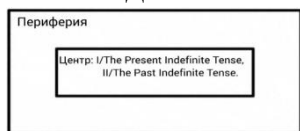

3.1.2. Англис тилиндеги белгисиз өткөн чак (Past Indefinite Tense) ага функционалдык жактан дал келген кыргыз тилиндеги этиштин чактары. Англис тилиндеги белгисиз өткөн чакка (Past Indefinite Tense) мисал келтирели: 1) *Mr. Freeman received a letter from him last week* [Hammelt] - *Мистер Фриман андан өткөн жумада кат алды.* 2) *Uncle Thomas lifted up the picture and dropped it* [Dickens] - *Томас байке сүрөттү алып, түшүрүп жиберди.* Англис тилиндеги этиштин белгисиз өткөн чагы (Past Indefinite Tense) өзүнүн категориялык-семантикалык түзүлүшүндө эки архиграммага ээ: "кыймыл-аракет" жана "субъект". Төмөндөгү категориялык-семантикалык белгиге ээ үч дифференциялоочу граммема аныкталды: "өткөн чактагы кыймыл-аракет", "сүйлөө учуруна чейин болгон кыймыл-аракет" жана

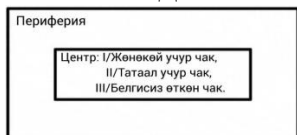
“кандайдыр бир убакыт аралыгында аткарылган белгилүү жана белгисиз кыймыл-аракет”. Англис тилиндеги белгисиз өткөн чакка (The Past Indefinite Tense) кыргыз тилиндеги белгисиз (жалпы) өткөн чак функционалдык жана грамматикалык жактан окшош. Белгисиз өткөн чакка мисал келтирели: 1) *Мен тоолорго чыгыптырмын...* [Жусуев]. 2) *Көргөндө аны көзүм ачылыптыр* [Жусуев]. Биринчи жана экинчи сүйлөмдөрдөгү чыгыптырмын, ачылыптыр этиштери бүтүндөй категориялык-семантикалык түзүлүшү боюнча белгисиз өткөн чакты туюндурат жана эки архиграммеманы камтыйт: “кыймыл-аракет”, “субъект”, ошондой эле үч дифференциялоочу граммема аныкталат: “өткөн чактагы кыймыл-аракет”, “сүйлөө учуруна чейин болгон кыймыл-аракет”, “кандайдыр бир убакыт аралыгында аткарылган белгилүү жана белгисиз кыймыл-аракет”.

Англисче этиштин белгисиз өткөн чагы (The Past Indefinite Tense) жана кыргыз тилиндеги белгисиз өткөн чак абсолюттук убакытты туюнтат, абсолюттук убакыт англис жана кыргыз тилдеринде өткөн чакты көрсөтөт, ошондуктан функционалдык грамматиканын көз карашынан алганда, этиштин аталган чактары функционалдык-семантикалык талаанын борборунда жайгашуусу керек.

Англис тилиндеги этиш чактарынын функционалдык-семантикалык талаасы:

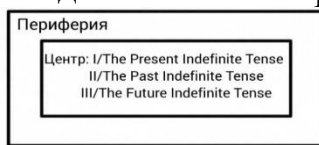

Кыргыз тилиндеги этиш чактарынын функционалдык-семантикалык талаасы:

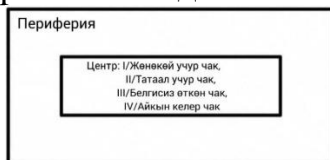

3.1.3. Англис тилиндеги белгисиз келер чак (Future Indefinite Tense) ага функционалдык жактан дал келген кыргыз тилиндеги этиштин чактары. Англис тилиндеги белгисиз келер чакка (Future Indefinite Tense) мисал келтирели: 1) *Mrs. Bradford will return to London in a few days* [Galsworthy]- *Брэдфорд айым Лондонго бир нече күндөн кийин кайтып келет.* 2) *“This bus will take you to the main street”, said Mrs. Bradford* [Galsworthy] - *“Бул автобус сизди чоң көчөгө алып барат”, - деди Брэдфорд айым.* Жогорудагы *will return, will take* мисалдары менен туюнтулган вербалдык конструкциялар англис тилиндеги белгисиз келер чакты (The Future Indefinite Tense) билдирет жана эки архиграммеманы чагылдырат: “кыймыл-аракет” жана “субъект”. Дифференциялоочу үч граммема төмөнкү үч категориялык-семантикалык маанини туюнтат: “келечектеги кыймыл-аракет”, “сүйлөө учурунан кийин аткарыла турган кыймыл-аракет”, “бир жолку/кайталана турган кыймыл-аракет”. Кыргыз тилиндеги айкын келер чак функционалдык жактан англис тилиндеги белгисиз келер чакка (The Future Indefinite Tense) дал келет. Айкын келер чакка мисал келтирели: 1) *Досум келет жайында* [Токомбаев]. 2) *Аалам өспөйт, Аалам өлбөйт, түгөнбөйт* [Токомбаев].

Биринчи жана экинчи сүйлөмдөрдөгү *келет, өспөйт, өлбөйт, түгөнбөйт* этиштери бүтүндөй категориялык-семантикалык түзүлүшү боюнча белгисиз келер чакты туюндурат жана эки архиграммеманы камтыйт: “*кыймыл-аракет*”, “*субъект*”, ошондой эле үч дифференциялоочу граммема аныкталат: “*келер чактагы кыймыл-аракет*”, “*сүйлөө учурунан кийин аткарыла турган кыймыл-аракет*”, “*бир жолку/кайталана турган кыймыл-аракет*”. Англис тилиндеги белгисиз келер чак (The Future Indefinite Tense) жана кыргыз тилиндеги айкын келер чак формаларынын мазмунунда категориялык-семантикалык өзгөчөлүк болгон дифференциялоочу граммема “*сүйлөө учурунан кийин аткарыла турган кыймыл-аракет*” абсолюттук убакытты туюндурат. Функционалдык грамматиканын көз карашынан алганда бул чактар функционалдык-семантикалык талаанын борбордук бөлүгүнө жайгаштырылат. Англис тилиндеги этиш чактарынын функционалдык-семантикалык талаасы:

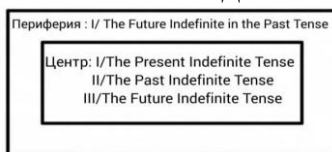

Кыргыз тилиндеги этиш чактарынын функционалдык-семантикалык талаасы:

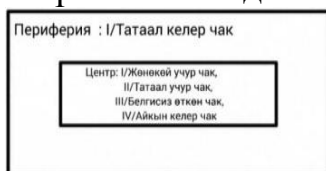

3.1.4. Англис тилиндеги өткөн белгисиз келер чак (The Future Indefinite Tense in the Past Tense) жана ага функционалдык жактан дал келген кыргыз тилиндеги этиштин чактары. Англис тилиндеги өткөн белгисиз келер чакка (The Future Indefinite Tense in the Past Tense) мисал келтирели: 1) *Mr. Williams knew that she would return next week* [Fitzgerald]- *Уильямс мырза келерки жумада кайтып келерин билген.* 2) *Mr. Williams said that he would be working at six o'clock* [Fitzgerald]- *Уильямс мырза саат алтыда иштей турганын айтты.* Англис тилиндеги өткөн белгисиз келер чак (The Future Indefinite Tense in the Past Tense) өз категориялык-семантикалык курамында беш граммеманы камтыйт, алардын ичинен “*кыймыл-аракет*”, “*субъект*” деген эки архиграмма жана “*болочоктогу кыймыл-аракет*”, “*өткөн чак менен байланыштуу кыймыл-аракет*” жана “*кыска/узак мөөнөттөгү кыймыл-аракет*” деген үч дифференциялоочу граммема аныкталат. “*Кыска мөөнөттүү/узак мөөнөттүү кыймыл-аракет*” дифференциялоочу граммемасы өзгөрүп турат, *would return u would be* мисалдарында “*кыска мөөнөттөгү кыймыл-аракетти*” билдирет, анткени так убакытты туюнтуп турат: *would return next week* (*кийинки жумада кайтып келет*) жана *would be working at six o'clock* (*саат алтыда иштейт*). Англис тилиндеги өткөн белгисиз келер чак (The Future Indefinite Tense in the Past Tense) функционалдык жактан кыргыз тилиндеги татаал келер чакка дал келет. Мисалы: 1) *Талак катты колуна берип, ал ажырашканы жатат* [Байжиев]. 2) *Кана, айтканы турасызбы, балдарыңыздын кимиси ичип жүргөнүн?* [Байжиев]. Кыргыз

тилиндеги татаал келер чак да өз категориялык-семантикалык курамында беш граммеманы камтыйт, алардын ичинен “кыймыл-аракет”, “субъект” деген эки архиграмма жана “келер/учур чактагы кыймыл-аракет”, “өткөн чак менен байланыштуу кыймыл-аракет” жана “кыска/узак мөөнөттөгү кыймыл-аракет” деген үч дифференциациялоочу граммема аныкталат. Англис тилиндеги өткөн белгисиз келер чак (The Future Indefinite Tense in the Past Tense) жана кыргыз тилиндеги татаал келер чак экөө тең салыштырмалуу убакытты туюнтат. Салыштырмалуу убакытты билдирген этиштин бардык формалары функционалдык грамматиканын көз карашынан караганда функционалдык-семантикалык талаасынын перифериясына (четине) жайгашат. Англис тилиндеги этиш чактарынын функционалдык-семантикалык талаасы:

Кыргыз тилиндеги этиш чактарынын функционалдык-семантикалык талаасы:

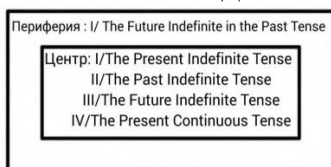

3.2. Англис тилиндеги этиштин узартылган чактары (The Continuous Tense) жана кыргыз тилиндеги ага дал келген чактар. Англис тилиндеги Continuous Tenses тобундагы этиштин чактары өткөн, азыркы же болочоктогу кандайдыр бир убакыт аралыгындагы болгон, болуп жаткан жана боло турган кыймыл-аракетти билдирет [28, 94-95-б.], [87, 58-59-б.].

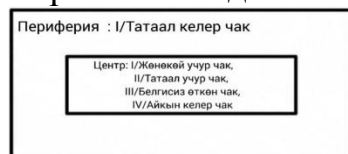
3.2.1. Англис тилиндеги узартылган учур чак (The Present Continuous Tense) жана ага функционалдык жактан дал келген кыргыз тилиндеги этиштин чактары. Англис тилиндеги узартылган учур чак (Present Continuous Tense) азыркы учурдун логикалык планындагы субъекттин (ээнин) кыймыл-аракетин билдирет. Мындан тышкары, субъект (ээнин) бул кыймыл-аракетти азыркы узартылган убакытта аткарат, мисалы: 1) *They are working in the garden [Coller]*- *Алар бакта иштеп жатышат.* 2) *“This week we are starting work at ten o'clock”, said uncle Gregory [Coller]* - *“Ушул жумада биз саат ондо иштей баштайбыз”, деди Грегор байке.* Англис тилиндеги узартылган учур чак (The Present Continuous Tense) 3 категориялык-семантикалык курамында беш граммеманы камтыйт, алардын ичинен “кыймыл-аракет”, “субъект” деген эки архиграмма жана “учурдагы кыймыл-аракет”, “сүйлөп жаткан учурга таандык кыймыл-аракет” жана “узартылган кыймыл-аракет” деген үч дифференциациялоочу граммема аныкталат. Англис тилиндеги узартылган учур чак (The Present Continuous Tense) функционалдык жактан кыргыз тилиндеги татаал учур чакка дал келет. Мисалы: 1) *Жаанын огу жеткенин Көрүп турат Эр Төштүк* [Эр Төштүк]. Кыргыз тилиндеги татаал учур чактын категориялык-семантикалык курамында “кыймыл-аракет”, “субъект” деген эки архиграмма бар жана “учур чактагы кыймыл-аракет”, “сүйлөп жаткан

учурга таандык кыймыл-аракет” жана “узартылган кыймыл-аракет” деген үч дифференциялоочу граммема аныкталат. Англис тилиндеги этиштин узартылган учур чагы (The Present Continuous Tense) жана кыргыз тилиндеги татаал учур чак абсолюттук убакытты туюнтат, ошондуктан функционалдык грамматиканын көз карашынан алганда аталган чактар функционалдык-семантикалык талаанын борборунда жайгашышы керек.

Англис тилиндеги этиш чактарынын функционалдык-семантикалык талаасы:

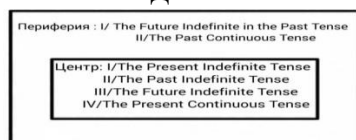
Кыргыз тилиндеги этиш чактарынын функционалдык-семантикалык талаасы:

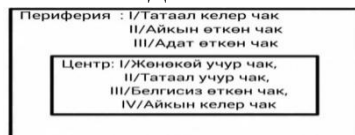
3.2.2. Англис тилиндеги узартылган өткөн чак (The Past Continuous Tense) жана ага функционалдык жактан дал келген кыргыз тилиндеги этиштин чактары. Англис тилиндеги узартылган өткөн чакка (The Past Continuous Tense) мисал келтирели: 1) *It was raining at noon [Christie]*- Түшкө жакын жамгыр төгүп жаткан эле. 2) *She was opening the window when Laura entered the room [Christie]* - Лаура бөлмөгө киргенде ал терезени ачып жаткан эле. Англис тилиндеги узартылган өткөн чак (The Past Continuous Tense) өз категориялык-семантикалык курамында “кыймыл-аракет”, “субъект” деген эки архиграмманы туюнтат, ошондой эле “өткөн чактагы кыймыл-аракет”, “бүтө элек кыймыл-аракет” жана “узартылган кыймыл-аракет” деген үч дифференциялоочу граммема бар. Англис тилиндеги узартылган өткөн чак (The Past Continuous Tense) функционалдык жактан кыргыз тилиндеги айкын өткөн чакка жана адат өткөн чакка дал келет. Айкын өткөн чак төмөндөгү сүйлөмдө туюнтулат: 1) *Келе турган мезгил да ошентип келди [Жакыпов]*. Адат өткөн чактын мисалы төмөндөгү сүйлөмдө берилет: *Биздин балдар өздөрүн өзү тейлөчү [Жакыпов]*. Кыргыз тилиндеги эки чак формасындагы эки архиграммема тең “кыймыл-аракет”, “субъект” деген категориялык-семантикалык белгиге ээ деген туюнтат. “Өткөн чактагы кыймыл-аракетти” сыпаттаган дифференциялоочу граммема англис тилиндеги узартылган өткөн чактын (The Past Continuous Tense) жана кыргыз тилиндеги айкын өткөн чактын, адат өткөн чактын белгисин билдирет. Айкын өткөн чак жана адат өткөн чак экөө тең “өткөн чактагы кыймыл-аракет” деген дифференциялоочу граммеманы туюнтат; айкын өткөн чак “бүтө элек кыймыл-аракетти” билдирсе, адат өткөн чак “кайталанып туруучу кыймыл-аракетти” туюнтат. Англис тилиндеги этиштин узартылган өткөн чагы (The Past Continuous Tense), ошондой эле кыргыз тилиндеги айкын өткөн чак жана адат өткөн чак салыштырмалуу убакытты туюнтат, ошондуктан функционалдык грамматиканын көз карашынан алганда аталган чактар

функционалдык-семантикалык талаанын четинде жайгашышы керек.

Англис тилиндеги этиш чактарынын функционалдык-семантикалык талаасы:

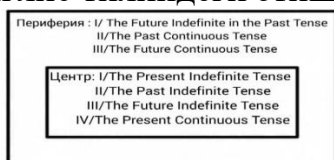

Кыргыз тилиндеги этиш чактарынын функционалдык-семантикалык талаасы:

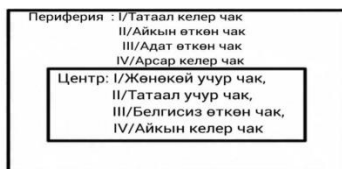

3.2.3. Англис тилиндеги узартылган келер чак (The Future Continuous Tense) жана ага функционалдык жактан дал келген кыргыз тилиндеги этиштин чактары. Англис тилиндеги узартылган келер чак болочокто аткарылып жаткан, бүтө элек кыймыл-аракетти туюнтат, мисалы: 1) *Mr. Jeffrey will be working when she returns [Coppard]*- Жеффри мырза кайтып келгенде иштен жаткан болот. 2) *“If you come after ten o'clock, I shall be sleeping”, said Michael Jeffrey [Coppard]* - “Эгер сен саат ондон кийин келсең, мен уктап жаткан болом”, деди Майкл Жеффри. Англис тилиндеги узартылган келер чак (The Future Continuous Tense) категориялык-семантикалык мазмунунда эки архиграмма “кыймыл-аракет”, “субъектти” туюнтат, ошондой эле үч дифференциациялоочу граммема “келер чактагы кыймыл-аракет”, “бүтө элек кыймыл-аракет” жана “мүмкүн боло турган кыймыл-аракет” деген маанилерди билдирет. Англис тилиндеги узартылган келер чакка (The Future Continuous Tense) функционалдык жактан кыргыз тилиндеги арсар келер дал келет, мисалы: 1) *О,Элик, сени эртең көрбөстүрмүн [Куттуу билим]*. Кыргыз тилиндеги арсар келер чактын категориялык-семантикалык мазмунунда эки архиграмма “кыймыл-аракет”, “субъектти” туюнтат; үч дифференциациялоочу граммема “келер чактагы кыймыл-аракет”, “бүтө элек кыймыл-аракет” жана “арсар кыймыл-аракет” деген маанилерди билдирет. Англис тилиндеги узартылган келер чак (The Future Continuous Tense) жана кыргыз тилиндеги арсар келер чакта “сүйлөп жаткан учурга чейинки же андан кийинки убакка таандык кыймыл-аракетти” билдирген дифференциациялоочу граммема жок болгондуктан, функционалдык грамматиканын көз карашынан алганда алар функционалдык-семантикалык талаанын четинде жайгашышы керек.

Англис тилиндеги этиш чактарынын функционалдык-семантикалык талаасы:

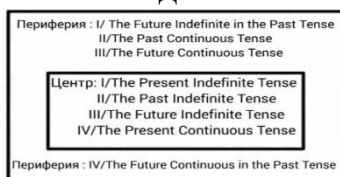

Кыргыз тилиндеги этиш чактарынын функционалдык-семантикалык талаасы:

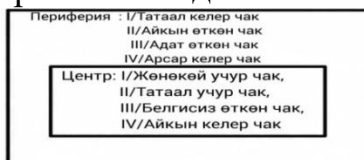

3.2.4 Англис тилиндеги өткөн узартылган келер чак (The Future Continuous in the Past) жана ага дал келген кыргыз тилиндеги этиштин чактары. Англис тилиндеги өткөн узартылган келер чак (The Future Continuous in the Past) өткөн чактагы узартылган кыймыл-аракетти билдирет, мисалы: 1) *Miss Jane thought that he would be sleeping when he returned [Mansfield]- Мисс Джейн кайтып келгенде ал уктап жаткан болот деп ойлоду.* Англис тилиндеги өткөн узартылган келер чактын (The Future Continuous in the Past) категориялык-семантикалык мазмунунда эки архиграммема “кыймыл-аракет”, “субъектти” туюнтат, ошондой эле үч дифференциациялоочу граммема “келер чактагы кыймыл-аракет”, “өткөн чак менен байланышкан кыймыл-аракет” жана “мүмкүн боло турган кыймыл-аракет” деген маанилерди билдирет. Англис тилиндеги өткөн узартылган келер чакка (The Future Continuous in the Past) функционалдык жактан кыргыз тилиндеги татаал келер чак дал келет, мисалы: 1) *Нышанбай Жоошбайга айткан, поездге билет алганы жатам деп [Жоошбаев].* Кыргыз тилиндеги татаал келер чактын категориялык-семантикалык мазмунунда эки архиграммема “кыймыл-аракет”, “субъектти” туюнтат; үч дифференциациялоочу граммема “келер чактагы кыймыл-аракет”, “өткөн чак менен байланышкан кыймыл-аракет” жана “арсар кыймыл-аракет” деген маанилерди билдирет. Англис тилиндеги өткөн узартылган келер чакка (The Future Continuous in the Past) жана кыргыз тилиндеги татаал келер чакта “сүйлөп жаткан учурга таандык кыймыл-аракетти” билдирген дифференциациялоочу граммема жок болгондуктан жана ал өткөн чактагы болочок кыймыл-аракетти билдирет, аталган чактар функционалдык-семантикалык талаанын четинде жайгашышы керек.

Англис тилиндеги этиш чактарынын функционалдык-семантикалык талаасы:

Кыргыз тилиндеги этиш чактарынын функционалдык-семантикалык талаасы:

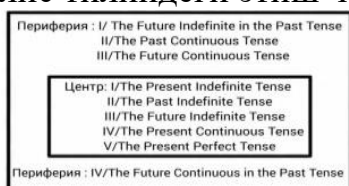

3.3 Англис тилиндеги кыймыл-аракеттин бүткөнүн чагылдырган чактар (The Perfect Tenses) жана ага дал келген кыргыз тилиндеги этиштин чактары. Англис тилиндеги кыймыл-аракеттин бүткөнүн чагылдырган чактар (The Perfect Tenses) кыймыл-аракеттин логикалык өткөн

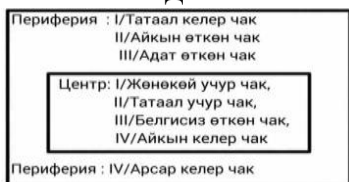
чакка, учур чакка чейин болуп өткөн жана келер чакка чейин болуп өтө турган кыймыл-аракетти туюнтат.

3.3.1 Англис тилиндеги кыймыл-аракеттин бүткөнүн чагылдырган учур чак (The Present Perfect Tense) жана ага дал келген кыргыз тилиндеги этиштин чактары. Англис тилиндеги аталган чакты төмөндөгү сүйлөм туюнтат: 1/ *Mrs. Crowley has been ill for three month* [Craig]- *Мисс Ковлей үч айдан бери ооруп жаткан болчу.* Англис тилиндеги кыймыл-аракеттин бүткөнүн чагылдырган учур чактын (The Present Perfect Tense) категориялык-семантикалык мазмунунда эки архиграммама “кыймыл-аракет”, “субъектти” туюнтат, ошондой эле үч дифференциациялоочу граммема “учур чактагы кыймыл-аракет”, “сүйлөө учуру менен байланышкан кыймыл-аракет” жана “натыйжалуу бүткөн кыймыл-аракет” деген маанилерди билдирет. Англис тилиндеги кыймыл-аракеттин бүткөнүн чагылдырган учур чакка (The Present Perfect Tense) функционалдык жактан кыргыз тилиндеги жөнөкөй учур чак жана татаал учур чак дал келет. Жөнөкөй учур чак төмөндөгү сүйлөмдө берилет: 1) *Медер башын ылдый салып отургучта отурат* [Усубалиев] Татаал учур чактын мисалы төмөндөгү сүйлөмдө айтылат: 2) *Демейде шамдагай жана өткүр сүйлөгөн бий катуу ойлонуп жатат* [Иманалиев]. Кыргыз тилиндеги жөнөкөй учур чак жана татаал учур чактын категориялык-семантикалык мазмунунда эки архиграммама “кыймыл-аракет”, “субъектти” туюнтат, ошондой эле эки чакта тең дифференциялоочу граммемалар “учур чактагы кыймыл-аракет”, “сүйлөө учуру менен байланышкан кыймыл-аракет” деген маанилерди билдирет жана жөнөкөй учур чактын мазмунунда “кыска (бир жолку) кыймыл-аракетти” билдирген дифференциялоочу граммема бар, татаал учур чактын мазмунунда “узак кыймыл-аракетти” туюнткан дифференциялоочу граммема байкалат. Талданган үч чактын мазмунунда “сүйлөө учуру менен байланышкан кыймыл-аракет” деген дифференциялоочу граммема болгондуктан, алар абсолюттук убакытты чагылдырат жана функционалдык грамматиканын көз карашынан алганда аталган чактар функционалдык-семантикалык талаанын борборунда жайгашышы керек.

Англис тилиндеги этиш чактарынын функционалдык-семантикалык талаасы:

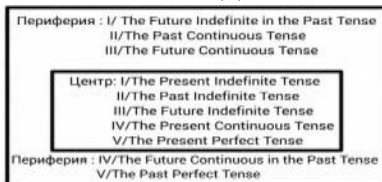

Кыргыз тилиндеги этиш чактарынын функционалдык-семантикалык талаасы:

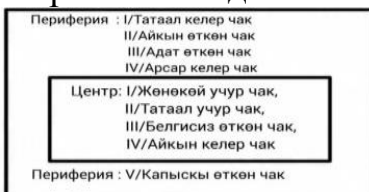

3.3.2 Англис тилиндеги кыймыл-аракеттин бүткөнүн чагылдырган өткөн чак (The Past Perfect Tense) жана ага дал келген кыргыз тилиндеги этиштин чактары. Англис тилиндеги кыймыл-аракеттин өткөн чакта бүткөнүн

чагылдырат (The Past Perfect Tense): 1) *He bought a new watch yesterday as he had lost his old one* [Forster] - Эски саатын жоготуп алгандыктан, ал кечээ жаңы саат саатын алды. Англис тилиндеги кыймыл-аракеттин бүткөнүн чагылдырган өткөн чактын (The Past Perfect Tense) категориялык-семантикалык мазмунунда эки архиграммама “кыймыл-аракет”, “субъектти” туюнтат, ошондой эле үч дифференциациялоочу граммама “өткөн чактагы кыймыл-аракет”, “сүйлөө учуруна чейинки кыймыл-аракет” жана “бүткөн кыймыл-аракет” деген маанилерди билдирет. Англис тилиндеги кыймыл-аракеттин бүткөнүн чагылдырган өткөн чакка (The Past Perfect Tense) функционалдык жактан кыргыз тилиндеги капыскы өткөн чак жана айкын өткөн чак дал келет. Капыскы өткөн чактын мисалы: 1) *Кычан мектептен эрте келиптир* [Повесттер жана аңгемелер]. Айкын өткөн чактын мисалы: 1) “*Кычан конькисин чечпестен, меш жактагы дубалдын боорундагы текчеге портфелин коюп, эки-үч жолу күрсүнүп кур жөтөлдү*” [Повесттер жана аңгемелер]. Кыргыз тилиндеги капыскы өткөн чак жана айкын өткөн чактын категориялык-семантикалык мазмунунда эки архиграммама “кыймыл-аракет”, “субъектти” туюнтат, ошондой эле эки чакта тең дифференциациялоочу граммама “өткөн чактагы кыймыл-аракет” деген маанини билдирет. Капыскы өткөн чакты “*бир жолу аткарылган кыймыл-аракет*” дифференциялоочу граммемасы аныктаса, айкын өткөн чакты “*бүткөн кыймыл-аракет*” дифференциялоочу граммемасы туюнтат. Функционалдык грамматиканын көз карашынан алганда аталган чактар функционалдык-семантикалык талаанын четинде жайгашышы керек. Англис тилиндеги этиш чактарынын функционалдык-семантикалык талаасы:

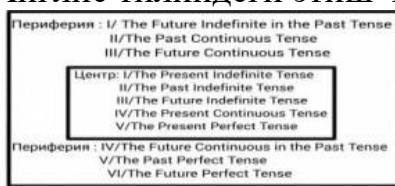
Кыргыз тилиндеги этиш чактарынын функционалдык-семантикалык талаасы:

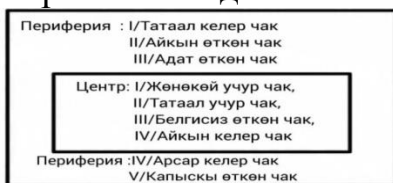
3.3.3 Англис тилиндеги кыймыл-аракеттин бүтөрүн чагылдырган келер чак (The Future Perfect Tense) жана ага дал келген кыргыз тилиндеги этиштин чактары. Кыймыл-аракеттин бүтөрүн чагылдырган келер чак (The Future Perfect Tense) болочокто кайсы бир убакытка чейин кыймыл-аракеттин бүтө тургандыгын чагылдырат [122,501-б.]; [99, 140-б.] Мисалы: 1) *Mr. Mc Cauley will have finished his work by Monday* [Thurber]-*Мр.Мак Кевли дүйшөмбү күнгө чейин бул ишти бүтүргөн болот.* Англис тилиндеги кыймыл-аракеттин бүтөрүн чагылдырган келер чактын (The Future Perfect Tense) категориялык-семантикалык мазмунунда “кыймыл-аракет”, “субъектти” туюнткан эки архиграммама байкалат, ошондой эле үч

дифференциациялоочу граммема “келер чактагы кыймыл-аракет”, “кандайдыр убакыт менен чектелген кыймыл-аракет” жана “бүткөн кыймыл-аракет” деген маанилерин билдирет. Англис тилиндеги кыймыл-аракеттин бүтөрүн чагылдырган келер чакка (The Future Perfect Tense) функционалдык жактан кыргыз тилиндеги татаал келер чак дал келет: 1) “Биз эртеңкиге чейин ал ишти бүтүргөнү турабыз”, деди Шабдан [Касым-бек]. Аталган чактын категориялык-семантикалык мазмунунда “кыймыл-аракет”, “субъектти” туюнткан эки архиграммема байкалат, ошондой эле эки дифференциациялоочу граммема “келер чактагы кыймыл-аракет”, “кыска кыймыл-аракет” деген маанилерди билдирет. Функционалдык грамматиканын көз карашынан алганда аталган чактар функционалдык-семантикалык талаанын четинде жайгашышы керек.

Англис тилиндеги этиш чактарынын функционалдык-семантикалык талаасы:

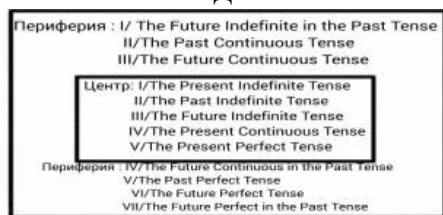

Кыргыз тилиндеги этиш чактарынын функционалдык-семантикалык талаасы:

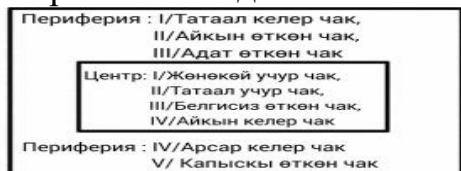

3.3.4. Англис тилиндеги кыймыл-аракеттин бүткөнүн чагылдырган өткөн келер чак (The Future Perfect in the Past) жана ага дал келген кыргыз тилиндеги этиштин чактары. Англис тилиндеги кыймыл-аракеттин бүткөнүн чагылдырган өткөндөгү келер чак белгисиз келер чактын кызматын багыныңкы сүйлөмдө аткарат, мисалы: *Ben thought that by the end of the tonight that they would have spent all their money* [Thurber]- *Бен эки жумадан кийин алар акчасын корутуп бүтөт деп ойлогон.* Англис тилиндеги **кыймыл-аракеттин бүткөнүн чагылдырган өткөн келер чактын (The Future Perfect in the Past)** категориялык-семантикалык мазмунунда “кыймыл-аракет”, “субъектти” туюнткан эки архиграммема байкалат, ошондой эле үч дифференциациялоочу граммема “келер чактагы кыймыл-аракет”, “өткөн чак менен байланышкан кыймыл-аракет” жана “бүткөн кыймыл-аракет” деген маанилерди билдирет. Англис тилиндеги **кыймыл-аракеттин бүткөнүн чагылдырган өткөндөгү келер чакка (The Future Perfect in the Past)** функционалдык жактан кыргыз тилиндеги татаал келер чак дал келет: 1) *Мен айткам Талипке, биз кеткени жатабыз деп* [Кушубеков]. Аталган чактын мазмунунда эки архиграммема “кыймыл-аракет”, “субъектти” туюнтат; үч дифференциациялоочу граммема “келер чактагы кыймыл-аракет”, “өткөн чак менен байланышкан кыймыл-аракет” жана “узак кыймыл-аракет” деген маанилерди билдирет. Функционалдык грамматиканын көз карашынан алганда аталган чактар функционалдык-семантикалык талаанын четинде жайгашышы керек.

Англис тилиндеги этиш чактарынын функционалдык-семантикалык талаасы:

Кыргыз тилиндеги этиш чактарынын функционалдык-семантикалык талаасы:

КОРУТУНДУ

Биздин англис жана кыргыз тилдериндеги этиштин чактарын салыштырып изилдөөбүздө көрсөтүлгөндөй, мындай изилдөөлөрдүн жемиштүүлүгү изилденүүчү теманын актуалдуулугу менен да, ошондой эле изилдөөнүн зарылчылыгы менен да аныкталды десек болот. Аталган диссертациялык изилдөө өз максатына жетти, анткени англис жана кыргыз тилдериндеги чак категориясы салыштырылып изилденди. Бул максатка жетүү үчүн төмөнкүдөй милдеттер аткарылды:

- этиш системаларын салыштыруу менен байланышкан контрастивдик лингвистиканын маселелери илимий-теориялык аспектиде талданды;
- функционалдык грамматикадагы этиштин категориясынын лингвистикалык табияты жана маңызына тиешелүү көйгөйлөрү илимий-теориялык аспектиде талданды;
- англис жана кыргыз тилдериндеги чак категориясына салыштырма типологиялык анализ жүргүзүлдү;
- эки тилдеги чак формаларындагы жана алардын семантикасындагы дал келбеген учурлар жана асимметриялар көрсөтүлдү;
- салыштырылып жаткан этиш чактарынын жалпы касиеттери жана алардын англис жана кыргыз тилдериндеги көрүнүштөрү аныкталды жана сүрөттөлдү;
- кыргыз тилдүү аудиторияда англис тилиндеги этиштин чактарын рационалдуу өздөштүрүүгө жардам берген методикалык көрсөтмөлөр жана ыкмалар сунушталды.

Ошентип, коргоого коюлган бардык теориялык жоболор төмөндөгүчө тастыкталды: *Биринчиден*, этиштин лингвистикалык маңызы, ал этиш аракетине барабар экени баса белгиленди, бул аналитикалык англис тилинин жана агглютинативдик кыргыз тилинин этиштик-чактык формаларынын дискреттүүлүгүн билдирүү үчүн тиешелүү. *Экинчиден*, функционалдык-семантикалык талаада мазмундук планынын жалпы көлөмү англис тилинде этиштик убакыт категорияларын билдирүү үчүн 16 этиш формасы, ал эми кыргыз тилинде 9 этиштик форманын бар экендиги аныкталды. *Үчүнчүдөн*, англис жана кыргыз тилдериндеги этиштик формаларын туюнтуу пландары эки

тилде, англис жана кыргыз тилдериндеги этиштин чактарынын функционалдык-семантикалык талаасынын мазмундук жагына эч кандай таасир этпейт. *Төртүнчүдөн*, эки салыштырылган тилде этиштин чак формаларынын жалпы жана айырмалоочу белгилеринин баардык аныкталган дал келүүлөрү жана дал келбестиктери кыргыз аудиториясында англис тилинин этиштин чак категориясын окутуу процессин рационалдуу уюштурууга мүмкүндүк берет.

Диссертациянын негизги натыйжалары төмөнкү басылмаларда чагылдырылды:

1. **Мырзалымбекова, А. К.** Проблемы вербоцентрической теории глагола [Текст] Мырзалымбекова А.К. // Вестник КРСУ 2021 год, том 21, № 10, С. 87-91. <http://vestnik.krsu.edu.kg/archive/170/7090>
2. **Мырзалымбекова, А. К.** Основные проблемы сопоставительного языкознания [Текст] Мырзалымбекова А.К. // Вестник Кыргызстана № 2 (5) 2023 г. С. 52-57. [http://vestnik.kg/admin-admin/fotogalere/1708921258_%20\(2\)%202023.pdf](http://vestnik.kg/admin-admin/fotogalere/1708921258_%20(2)%202023.pdf)
3. **Мырзалымбекова, А. К.** Обсуждение проблем функциональной грамматики [Текст] Мырзалымбекова А. К. // Вестник Кыргызстана № 2 (5) 2023. С. 57-62. [http://vestnik.kg/admin-admin/fotogalere/1708921258_%20\(2\)%202023.pdf](http://vestnik.kg/admin-admin/fotogalere/1708921258_%20(2)%202023.pdf)
4. **Мырзалымбекова, А. К.** Английское настоящее неопределённое время (the present indefinite tense) и соответствующие ему функционально Кыргызские глагольные времена [Текст] Мырзалымбекова А.К. // Известия ВУЗов Кыргызстана № 5 2023 г. С. 277-280. http://science-journal.kg/media/Papers/ivk/2023/5/%D0%98%D0%92%D0%9A_5_2023_277-280.pdf
5. **Мырзалымбекова, А. К.** Будущее неопределённое время (the future indefinite tense) в английском языке и соответствующие ему кыргызские глагольные времена [Текст] Мырзалымбекова А.К. // Известия ВУЗов Кыргызстана № 5 2023. С. 281-283. http://science-journal.kg/media/Papers/ivk/2023/5/%D0%98%D0%92%D0%9A_5_2023_277-280.pdf
6. **Мырзалымбекова, А. К.** Обсуждения результатов сопоставительного исследования английских и кыргызских глагольных времен с позиции теории перевода [Текст] Абдраева А.Т. Мырзалымбекова А.К. // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана №2, 2024. С. 351-355. https://cloud.mail.ru/attaches/17276345721621186563%3B0%3B1?folder-id=0&x-email=aichu_aup%40mail.ru&cvlg=f
7. **Мырзалымбекова, А. К.** Сопоставление английских и кыргызских глагольных времен с позиций лингвистической методики [Текст] Абдраева А.Т. Мырзалымбекова А.К. // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана №2, 2024. С. 355-360. https://cloud.mail.ru/attaches/17276345721621186563%3B0%3B1?folder-id=0&x-email=aichu_aup%40mail.ru&cvlg=f

Мырзалымбекова Айчүрөк Кадыралиевнанын “Англис жана кыргыз тилдериндеги чак категориясы” аттуу темада 10.02.20 – тектештирмелер тарыхый, типологиялык жана салыштырма тил илими адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациялык ишинин

РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: этиш, чак категориясы, учур чак, өткөн чак, келер чак, этиштин чак формалары, функционалдык-семантикалык талаа, чексиз (абсолюттук) убакыт, чектелген убакыт, архиграмма, грамма.

Изилдөөнүн объектиси – англис жана кыргыз тилдериндеги этиштин чак формалары.

Изилдөөнүн максаты - англис жана кыргыз тилдеринин чак категориясындагы окшоштуктарды жана айырмачылыктарды салыштырып изилдөө.

Изилдөөнүн предмети – англис жана кыргыз тилдериндеги этиштин чак категориялары туюнтулган баяндагыч ыңгайдагы жөнөкөй сүйлөмдөр.

Изилдөө методдору. Изилдөөдө эмпирикалык, теориялык жана салыштырма тил илиминин методдору колдонулду.

Изилдөөнүн негизги натыйжалары

1/ англис жана кыргыз тилдериндеги этиштин чак категориясына салыштырма-типологиялык талдоо жүргүзүлдү;

2/ эки тилдеги убакыт нормасындагы жана анын семантикасындагы симметрия жана асимметрия аныкталды;

3/ англис жана кыргыз тилдериндеги этиштин чактарынын жана алардын туюнтулушунун жалпы жана айырмачылыктары табылды;

4/ кыргыз тилдүү аудиторияда англис тилиндеги этиштик предикаттын чактарын туура үйрөнүүнүн методикалык ыкмалары жана эрежелери сунушталды.

Иштин натыйжаларын колдонуу чөйрөсү. Диссертациянын материалдары жана жоболору кыргыз мектептери үчүн англис тилинин грамматикасы боюнча окуу китебин жазууда, англис жана кыргыз тилдеринин салыштырма типологиясы боюнча курстарда колдонууга болот, курстук жана квалификациялык иштерге теориялык негиз боло алат.

РЕЗЮМЕ

диссертации Мырзалымбековой Айчурок Кадыралиевны на тему “Категория времени в английском и кыргызском языках” на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.20 сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание.

Ключевые слова: глагол, категория времени, настоящее время, прошедшее время, будущее время, глагольно-временные формы, функционально-семантическое поле, абсолютное время, относительное время, архиграммема, граммема.

Объектом исследования в работе является глагольно-временные формы английского и кыргызского языков.

Цель работы - сопоставительное исследование сходств и различий категории глагола в английском и кыргызском языках.

Предметом исследования - простые повествовательные предложения в изъявительном наклонении английского и кыргызского языков, в которых употреблены рассматриваемые глагольно - временные формы.

Методы исследования. В диссертации применяются эмпирические, теоретические и сопоставительные методы.

Основные результаты исследования:

- 1) осуществлён сопоставительно-типологический анализ категории времени в английском и кыргызском языках;
- 2) продемонстрированы несоответствия и асимметрия норм времени и их семантики в двух языках;
- 3) выявлены и описаны универсальные и отличительные свойства глагольного времени и их проявления в английском и кыргызском языках;
- 4) предложены методические установки и приёмы способствующие рациональному усвоению времён английского глагольного предиката в кыргызскоязычной аудитории.

Область применения результатов работы. Материалы и положения работы могут быть необходимыми при написании учебника по грамматике английского языка для кыргызских школ и кыргызскоязычных групп; при чтении вузовского курса лекций по сравнительной типологии английского и родного кыргызского языка, при написании курсовых и выпускных квалификационных работ в рамках бакалаврских и магистерских исследований.

ABSTRACT

of thesis “The Tense Category in English and Kyrgyz” by Myrzalymbekova Aichurok for the degree of Candidate of Philological Sciences in 10.02.20 - Comparative Typology, Historical and Comparative Linguistics

Key words: verb, tense category, present tense, past tense, future tense, tense forms, functional-semantic field, absolute time, relative time, archigramme, grammeme.

The object of study is the verb tense forms of English and Kyrgyz.

The aim of the work comprises a comparative study of the similarities and differences of verb tenses in English and Kyrgyz languages.

The subject of the study is simple declarative sentences in the indicative mood that are expressed different tenses in the compared languages.

Research methods. The thesis applies empirical, theoretical and comparative methods.

General findings of the study:

- 1) it carries out a comparative typological analysis of the category of tense in the English and Kyrgyz languages;
- 2) it demonstrates the symmetry and asymmetries in expression of verb tenses in two languages;
- 3) it identifies and describes universal and distinctive properties of verb tenses and their manifestations in English and Kyrgyz languages;
- 4) it proposes teaching guidelines and techniques to facilitate the of tense learning in the Kyrgyz-speaking audience.

Scope of application. Research data and provisions may be used in writing a textbook on English grammar for schools where Kyrgyz is medium instruction; some theoretical postulates are applied at a university courses on the comparative typology of English and Kyrgyz, some data can be useful for research papers and bachelor and master theses.